

Inleiding

Waarom bestaat er eigenlijk een wereld, en waarom deze? Niet slecht, zo'n begin. Door die vraag worden we midden in het ideeënlabrynt van Gottfried Wilhelm Leibniz gekatapulteerd. Onder het eindeloze aantal mogelijke werelden is er één de beste, zo luidt het antwoord van Leibniz, anders zou God niet besloten hebben überhaupt een wereld te scheppen. En als er een betere dan deze zou bestaan, dan had God *die* geschapen. Voor we het doorhebben, zitten we met die woorden in een wereld van onweerlegbare conclusies van het verstand en een rigoureuze rationaliteit, die niet alleen de mensen maar ook God lijkt te onderwerpen aan de ijzeren wetten van noodzakelijke waarheden. Zo over de wereld praten – dat is ons tegenwoordig vreemd. Enerzijds omdat op zijn laatst met de kantiaanse kritiek van de rede dergelijke uitspraken beschouwd worden als een ontoelaatbare overschrijding van de menselijke 'ratio'. Maar anderzijds ook, omdat al lang niemand meer in staat is alle wetenschappen te overzien en tegelijkertijd op vele gebieden ervan iets uitmuntends te presteren. Met des te meer fascinatie kijken we terug op een tijd waarin zoiets nog mogelijk leek, en op personen die zoiets durfden te proberen. Een van hen was Leibniz, als universeel genie – volgens veler opvatting – misschien een van de laatste in zijn soort, en in elk geval vertegenwoordiger van een verloren tijd: de vroege Europese verlichting, die in de barok begonnen was, een tijd dus die staat voor rationeel

optimisme en vooruitgangsgeloof, voor het vertrouwen dat de mensheid op basis van een rationele religie en gedreven door wetenschappelijke en technische verworvenheden op weg was naar een stralende toekomst. Tegenwoordig lijken een kritische blik op vooruitgang en groei, de secularisering en de sterke differentiatie van de wetenschappen het onmogelijk te maken om de gedachte- en ideeënwereld van de universele geleerde uit de tijd van de barok zonder meer te begrijpen.

Waarom dus een wereld, en dan ook nog uitgerekend deze? Het antwoord van Leibniz is tegenwoordig vooral bekend door het uit 1759 stammende verhaal *Candide* van Voltaire en is door dat verhaal nagenoeg geheel in de schaduw gesteld. Spreken over de beste van alle mogelijke werelden lijkt daarom alleen mogelijk als je Voltaires woorden bekritiseert en verwerpt, zelfs belachelijk maakt en bespot. Het is tegenwoordig trouwens een omstreden vraag of Voltaires kritiek op Leibniz terecht is. Om de wereld van Leibniz, zijn kijk op de dingen en de tijd die zijn wereldvisie heeft voortgebracht te begrijpen is het noodzakelijk terug te gaan naar de dagen vóór die kritiek werd geuit. Leibniz in het leven van alledag te ontmoeten en hem in zijn dagelijkse denken en scheppen te observeren belooft niet alleen een spannende reis naar een fascinerend verleden te worden. Het stelt ons ook in staat een dieper inzicht te krijgen in zijn filosofie, zijn wiskunde en zijn universeel wetenschappelijke activiteiten. Opeens lijkt Leibniz ons helemaal niet meer zo vreemd, in veel dingen kan hij ons zelfs eigenaardig vertrouwd lijken, want met veel van zijn vragen en problemen worstelen ook de mensen uit onze tijd nog. Lange krulpruiken en geklede jassen lijken dan geen manifestaties meer van karaktertrekken van een onbereikbare figuur uit een voorbije tijd. Ze ontpoppen zich nu eerder als uiterlijke omhulsels, niet veel meer. Als je ze wegdenkt,

komt er een persoon tevoorschijn die verwantschap vertoont met het permanent communicerende en tegelijk in zichzelf teruggetrokken en geïsoleerde ik uit onze tijd.

Ongeluk en leed, mensen die elkaar kwellen, en dan ook nog eens vreselijke natuurrampen zoals de verwoestende aardbeving in Lissabon in 1755 – Voltaire laat *Candide* ontzet, bloeddend en trillend bij zichzelf zeggen: ‘Indien dit de beste van de mogelijke werelden is, wat moeten de andere dan wel niet zijn?’¹ Leibniz bekijkt het probleem vanuit een andere invalshoek. Dat wat is, kunnen we achteraf niet meer veranderen, maar we kunnen wel proberen het bestaande te verbeteren. Leibniz beziet de wereld vanuit haar mogelijkheden. Niet alles wat mogelijk is, moet en kan ooit werkelijkheid worden. Maar althans iets ervan kan worden verwezenlijkt, misschien meer dan het vaak lijkt. Als alles in de wereld noodzakelijkerwijs zou gebeuren, dan kan de mens voor zijn handelen niet langer verantwoordelijk gesteld worden, er zou geen moraal en geen vrijheid zijn. Niet alleen God is vrij geweest om uit diverse mogelijke werelden te kiezen, ook en vooral de mens staat het vrij de wereld te veranderen en haar mede vorm te geven.

Lange tijd is die gedachtegang enkel geïnterpreteerd als abstracte en strikt rationalistische overdenking. Maar Leibniz was zeker niet, zoals vaak wordt beweerd, een ontoegankelijke rationalist, die voortdurend met zijn hoofd in de wolken liep en de ervaring verachtte. Hij stond veeleer met beide benen in de realiteit, in zijn geval de realiteit van de barokke vorstenstaat. Hij zocht niet alleen de steun van de machtigen voor zijn eerzuchtige plannen om de wereld te verbeteren, hij probeerde tegelijkertijd ook onafhankelijk van hen te zijn, hij wilde een vrije wetenschapper blijven. Vrijheid kan bij Leibniz concreet gelokaliseerd worden. Niet alleen verzonken aan zijn schrijf-

tafel, ook op zijn reizen tussen de vorstenhoven waarbij hij in dienst was, doemt er voor hem een welkome ruimte op om zich te ontplooien. Bij zijn dienstreizen naar Braunschweig en Wolfenbüttel maakt hij bijvoorbeeld een tijdlang graag van de gelegenheid gebruik om een uitstapje te maken naar Ermsleben, een plaatsje ten zuiden van Halberstadt, om daar een paar dagen op bezoek te gaan bij dominee Friedrich Reimmann. Leibniz geniet van de ongedwongen uren. Hij eet met het gezin mee, stelt zich tevreden met wat de pot schaft en put zich uit in lange geleerde gesprekken in de werkkamer van Reimmann. Leibniz, schrijft Reimmann later, 'heeft soms wel tot 12 of 1 uur in de nacht bij mij gezeten, hij praatte dan honderduit'.²

Tot diep in de nacht bomen over God en de wereld, alsof het daarzonder geen ochtend zou worden. Maar ook Leibniz kan er niets aan veranderen dat elke dag ook een einde kent, voordat er een nieuwe begint. Hem in het dagelijkse leven volgen, hem op zeven dagen in verschillende levensfasen en op verschillende plekken observeren, biedt de kans zijn denken en handelen beter te begrijpen en de samenhang tussen ervaring en wereldbeschouwing scherper te zien. Op elk van die dagen kunnen we vanuit een ander perspectief naar Leibniz kijken, zoals ook zijn filosofie voortdurend vraagt om van standpunt te veranderen en een andere invalshoek te kiezen. Maar de hier geselecteerde dagen kunnen telkens slechts fragmenten tonen. Er zijn dingen die slechts heel even opflitsen. Maar daaruit blijkt dat het Leibniz steeds weer lukt ver van elkaar liggende wetenschappen met elkaar te verbinden. Daarbij moet zijn uitspraak dat alles met alles samenhangt soms als voorwendsel dienen om het brede spectrum van zijn studies, dat vaak verhindert dat hij iets afsluit, te verontschuldigen. Een universeel geleerde kan het zich gewoon niet permitteren een wetenschappelijk terrein te ver-

waarlozen. Je verbetert de dingen niet alleen in het groot, maar ook in het klein. Bijvoorbeeld door een spijker zo in te slaan dat hij bij een poging hem weer uit de muur of een plank te trekken in het hout vast komt te zitten – een soort kram dus, die Leibniz terloops uitvindt en die tegenwoordig onze wereld in het klein letterlijk bijeenhoudt.³

Hoe concreet kan of mag een filosofie trouwens worden? Zonder koffie of chocola zou Leibniz, zoals we nog zullen zien, in elk geval de wereld amper als de best mogelijke hebben beschouwd. Hoe dan ook, het zijn juist de concrete voorbeelden die de visies van Leibniz aanschouwelijk maken. Zo had God bijvoorbeeld besloten leeuwen te scheppen, hoewel ze gevaarlijk voor de mens waren, want zonder leeuwen zou de wereld minder volmaakt zijn geweest. Verscheidenheid of diversiteit is al vóór Leibniz een aspect geweest waarbij de verder nogal droog en omslachtig argumenterende theologen van de late Spaanse scholastiek in de zeventiende eeuw verbazingwekkend concreet konden worden. Een wereld die bijvoorbeeld alleen maar uit vliegen bestaat komt volgens de Spaanse jezuïet Antonio Perez in geen geval in aanmerking, zelfs als God niet genoodzaakt was geweest de optimale wereld te scheppen.⁴ À propos de vlieg: die speelt in de filosofie van Leibniz dan wel geen grote, maar in elk geval wel een bescheiden rol. Ze duikt daarom ook in het onderhavige boek af en toe op: aanvankelijk fictief zoemt ze er weer vandoor en duikt nu en dan plotseling op (nu als object van Leibniz' denken) – als een soort metafysisch alter ego van Leibniz.

Leibniz heeft een hardnekkige onbekommerdheid gemeen met vliegen. Ook hij laat zich niet afwimpelen, verstoort opdringerig de rust van machtige vorsten om hen te winnen voor zijn vooruitgangsplannen. Omgekeerd laat Leibniz zich nooit

lang van zijn schrijven afhouden door de zoemende zeurpietjes. Het is toch al amper te begrijpen dat iemand die elke aanleiding aangrijpt en meteen op elke prikkel ingaat, niets uitstelt en alles in één keer wil doen, tegelijkertijd in staat is zich overal en in elke situatie op het lezen en schrijven te concentreren. Geen lawaai, geen stank, geen kuil in de weg tijdens een rit met een koets, geen leed kan hem ervan weerhouden het ene vel papier na het andere te vullen met letters, getallen en tekeningen. Grafomanie in alle rust. Leibniz lijkt 's ochtends schrijvend op te staan en 's avonds schrijvend naar bed te gaan. En daardoor hoopt de ene stapel papier na de andere zich op, enorme bergen, vellen papier van uiteenlopende grootte en piepkleine snippers. Leibniz heeft een papiergebergte van ongeveer 100.000 vellen nagelaten vol ontwerpen, notities en brieven. Het grootste deel ervan wordt bewaard in de Gottfried Wilhelm Leibniz Bibliothek / Niedersächsische Landesbibliothek in Hannover. Leibniz heeft met zo'n 1300 mensen gecorrespondeerd. De brieven van en aan Leibniz behoren sinds 2007 tot het werelderfgoed van de Unesco, en het zal waarschijnlijk nog decennia duren voordat de door twee universiteiten uitgevoerde historisch-kritische *Leibniz-Edition* al het materiaal gepubliceerd heeft. Geen vlieggewicht dus onder de intellectuele geesten uit de wereldgeschiedenis.

Als we Leibniz op zijn reizen, aan zijn schrijftafel te midden van zijn manuscripten, tijdens zijn briefwisseling met geleerden uit heel Europa of in gesprek met vorsten en vorstinnen bezig zien, dan wordt meteen duidelijk dat zijn instelling steeds optimistisch is. Maar dat optimisme draagt een geheel eigen karakter, waardoor het zich onderscheidt van de dweperige vooruitgangseuforie van de late achttiende eeuw. Soms doemt er vanachter dat optimisme een zekere zwaarmoedigheid op.

Hij schrijft ergens dat hij vaak met verdriet denkt aan alle kwalen waaraan wij mensen onderworpen zijn: de kortstondigheid van ons leven, de ijdelheid, de ziektes en uiteindelijk de dood, die onze prestaties en inspanningen dreigt te verwoesten: ‘Deze overpeinzingen stemmen me melancholiek.’⁵ De hoop dat de wereld vooruit zal gaan lijkt bijgevolg voor een deel voort te komen uit de zorg dat dit, als het slecht verloopt, misschien ook niet zou kunnen gebeuren.

Zonder eigen inspanning gaat het in elk geval niet. De wereld van Leibniz is alleen maar de best mogelijke, omdat daarin tegelijk ook de mogelijkheid van de mens is verondersteld om het beste na te streven. De beste wereld steeds weer verwezenlijken wordt een permanente opgave – dagelijks werk in een wereld van voortdurende veranderingen. Als een kleine god staat iedere mens elke dag voor de uitdaging om uit de vele mogelijkheden de mogelijkheid te kiezen die werkelijkheid moet worden. Alle mogelijke werelden streven er volgens Leibniz naar om werkelijkheid te worden, maar er kan er maar één daadwerkelijk bestaan, terwijl alle andere in de ruimte van het louter mogelijke dienen te blijven. Voor Leibniz, die zijn ideeën vooral door middel van inkt en pen werkelijkheid laat worden, betekent het elke dag weer te beslissen wat hij op papier zet en tijdens het schrijven verder ontwikkelt. Vlak vóór het moment dat zijn pen de witte leegte van het papier beroert, liggen alle mogelijkheden in dezelfde mate open, maar op het ogenblik dat zijn pen het papier aanraakt, treedt één ervan de wereld in.

Hoofdstuk 1

Parijs, 29 oktober 1675

*Vooruitgangsoptimisme
en rusteloos onderweg zijn*

‘Het is niet goed de hele dag te piekeren.
Het denken schaadt de gezondheid, metafysicus.
Houd liever in de gaten wat er op de modderige
bodem trilt en borrelt.’

Durs Grünbein, *Vom Schnee oder Descartes in Deutschland*
Frankfurt a/M, 2003, p. 35.

De vlieg

Vanaf het plafond trekt de kamervlieg gonzend haar baantjes door de woning, waarbij ze steeds weer abrupt van richting verandert. Haar bewegingen zijn lang niet meer zo snel, de dagen zijn korter geworden, en de vlieg daalt traag neer op de vensterbank. Door de kilte verstart ze, maar als de kachel warm wordt, gonst ze opnieuw door het kleine vertrek, dat verlicht wordt door het schijnsel van fakkels en kaarsen. Bij het raam is er nog een andere warmtebron. Op de tafel ernaast staan etensresten, een kop koffie en suiker. Het zoete voedsel lokt de vlieg naderbij, ze vliegt naar de tafel. Daar begint de donkere warmtebron te bewegen. Een hand die omhooggegaan is om toe te slaan werpt een schaduw, bliksemsnel ontsnapt de vlieg. Terwijl de persoon met de hand slechts ongeveer twintig afzonderlijke beelden per seconde verwerkt, neemt de vlieg in dezelfde tijd ongeveer tweehonderd beelden waar. De hand beweegt zich voor haar enorm langzaam – als in slow motion –, het hinderlijke insect is al lang in de richting van de kachel weggevlogen. Van daaruit observeert het wezentje de grote warme schaduw, die schijnbaar in eeuwige verstarring op zijn stoel zit, en vliegt van tijd tot tijd opnieuw naar de begeerde suiker...

Koffie, een beetje wijn en rijkelijk suiker

Diep voorovergebogen zit een onafgebroken lezende en schrijvende gestalte aan de tafel en verdriift af en toe met de hand een lastige vlieg, die net als hij van suiker houdt. Zo kunnen we ons Gottfried Wilhelm Leibniz voorstellen: vermoedelijk zit hij sinds de late ochtend zonder onderbreking op die plek te werken. Het valt hem niet moeilijk om zich vanuit de gezichtshoek van een vlieg voor te stellen wat er gebeurt: de hele wereld bestaat naar zijn opvatting uit een veelheid van perspectivische waarnemingen van diverse actoren. De nazomer die dat jaar in Parijs bijzonder droog is geweest, is allang voorbij, het wordt langzamerhand koeler.¹ Zonder warme kachel is het amper vol te houden om de dag voornamelijk zittend door te brengen. Terwijl dat nu juist de favoriete manier van leven is van de geleerde uit Saksen. Leibniz is negenentwintig jaar oud, van gemiddelde lengte, ietwat knokig, en zijn haar is bruinachtig. Hij beschrijft zichzelf als redelijk evenwichtig, niet geneigd tot impulsiviteit of melancholie, even snel denkend als diep voelend. Maar hij vreest vooral dat het almaar studeren in een zittende houding, met te weinig beweging, hem op een dag een vroege dood kan bezorgen.² Overdag drinkt hij koffie met veel suiker, 's avonds niet meer dan wat wijn, waarin hij tot vreugde van de vliegen eveneens graag wat suiker doet. In Frankrijk, waar de gregoriaanse kalender geldt, is het vandaag dinsdag 29 oktober 1675. Leibniz woont in Faubourg Saint-Germain in de ongeveer 200 meter lange, kaarsrechte rue Garanière, die in die tijd nog buiten het centrum van de stad lag.

Op deze sombere dinsdag eind oktober zet Leibniz in Parijs voor het eerst een teken op papier dat de wiskunde fundamenteel zal veranderen. Wat tegenwoordig tot de leerstof in de ho-

gere wiskunde behoort en hem die dag uit de pen vloeit, is een eenvoudig symbool dat op voortreffelijke wijze de kennis van de beste wiskundigen van de zeventiende eeuw bundelt en door zijn bedenker verder wordt ontwikkeld tot essentieel symbool van een nieuwe wiskundige methode. Bedoeld is de 'f', een heel lange 's', tegenwoordig bekend als integraalteken, met behulp waarvan curven en ook vlakken onder een curveboog elegant met een en dezelfde reken calculus kunnen worden berekend en pregnant weergegeven. Die 29ste oktober markeert een hoogtepunt in Leibniz' jarenlange werk aan de infinitesimaalrekening. Zoals in de loop van de daaropvolgende weken en maanden zal blijken, scheidt hij met de 'f' een teken dat in hoge mate bijdraagt aan de ontwikkeling van een rekenmethode met oneindig kleine grootheden binnen een makkelijk te hanteren formeel apparaat. Maar alles even op een rijtje.

Op de avond vóór die dinsdag is Leibniz waarschijnlijk weer laat naar bed gegaan. Zoals zo vaak. 'Blijft 's nachts lang zitten en staat laat op,' weet hij over zichzelf te melden.³ Hij is eraan gewend om onvermoeibaar tot diep in de nacht te werken, terwijl anderen allang slapen. De ijverige late werker woont al ongeveer een jaar in de smalle en donkere straat niet ver van de Jardin du Luxembourg. Maar hoe is Leibniz in Parijs verzeild geraakt? De weg vanuit het verre Saksen daarnaartoe had niet avontuurlijker kunnen zijn. In 1646 in Leipzig geboren in een gezin van academici – zijn moeder was de dochter van een bekende jurist, zijn vader notaris en hoogleraar aan de universiteit –, groeide hij op in een tijd van ingrijpende politieke en intellectuele veranderingen. Grote delen van Midden-Europa lagen in puin. De verwoestende oorlog was voorbij, maar gebleven waren een verdeeld Europa en een diep gespleten christenheid met geloofsovertuigingen die nauwelijks te verzoenen waren.

Ook dreigde de eenheid van geloof en ratio stuk te lopen op de nieuwe, opkomende wetenschappen van het rationalisme en het empirisme. Op achtjarige leeftijd – zijn vader was twee jaar eerder overleden – bracht de jonge, heldere geest in de huisbibliotheek zichzelf Grieks, Latijn en Hebreeuws bij, verslond het ene boek na het andere en leerde ze deels zelfs vanbuiten.

Aanvankelijk leek de hoogbegaafde jongen in de voetstappen van zijn vader te treden, hij studeerde in zijn geboortestad en later in Altdorf bij Neurenberg filosofie en rechten. Maar hij wees na zijn promotie en habilitatie het aanbod hoogleraar te worden van de hand en ging – onophoudelijk nieuwe kennis zoekend en opzuigend – op reis: min of meer op de bonnefooi, maar met belangstelling voor alles en iedereen, eerst naar Holland; later bleef hij in Frankfurt en in 1868 in Mainz hangen. Hij slaagde erin daar in dienst te komen van de keurvorst en aartsbisschop Johann Philipp von Schönborn en deel te nemen aan een groot project ter hervorming van het recht. In Mainz trad zijn typische werkwijze al aan het licht: hij sprong van de hak op de tak, pendelde heen en weer tussen zeer verschillende politieke, religieuze en wetenschappelijke kwesties. Als kind van de Dertigjarige Oorlog en de gevolgen ervan zocht hij naar wegen het politiek geschonden Europa te verzoenen, de christenheid te verenigen en een belangrijke vooruitgang in alle sectoren van de menselijke samenleving en beschaving te bevorderen. Een wereldwijde verspreiding van een christelijk geloof op rationele basis, bevordering van de algemene welvaart, verbetering van het leven door wetenschap en techniek – een leven lang zal Leibniz aan die idealen vasthouden.

Maar hoe moest hij dat voor elkaar krijgen? Leibniz heeft een universeel wetenschappelijk concept en vele bondgenoten nodig, gelijkgezinde geleerden en vooral machtige mensen die

hem steunen. En dat dan het liefst in een van de metropolen van Europa. Leibniz twijfelt dan ook niet als hij in het voorjaar van 1672 de gelegenheid krijgt aan een diplomatieke missie naar Parijs deel te nemen, waar hij moet helpen de Franse regering af te houden van een oorlog tegen Holland en Duitsland. Hij ontwikkelt een plan om Egypte te bezetten door een militaire operatie van Lodewijk XIV, niet alleen om de machtsbeluste koning af te houden van een offensief in het oosten, maar ook om Frankrijk strategisch in een positie te brengen dat het op kan rukken naar de rijkdommen van Indië en Zuidoost-Azië. Daarvoor stelt Leibniz zelfs voor om een kanaal te graven tussen de Middellandse Zee en de Rode Zee. Maar het 'Egyptische plan', dat vooruitloopt op het idee van het Suezkanaal, bereikt nooit het oor van de Franse vorst en verzandt, als kort daarop Frankrijk Nederland aanvalt.⁴

Laat maar, denkt Leibniz, hoofdzaak is Parijs, naast Londen het centrum van wetenschap en cultuur in Europa. In de Franse hoofdstad wonen bijna een half miljoen mensen, Leibniz zit in een moderne metropool. Op de straten en lanen zijn talloze koetsen en karossen onderweg. Zelfs na het vallen van de duisternis komt er geen einde aan het verkeer. De straten worden verlicht met olielampen, die elke avond opnieuw aangestoken worden, de eerste overal aanwezige verlichting in een grote stad. Leibniz raakt bevlogen en stort zich geestdriftig in de drukte van de moderne stad. Vol dadendrang zoekt hij het gezelschap van de sociale en wetenschappelijke elite, vooral van de Académie des sciences, waar de toonaangevende wetenschappers werkzaam zijn. Hij knoopt contacten aan met diverse leden van de Académie, ontmoet onder anderen de koninklijke bibliothecaris Pierre de Carcavy en Giovanni Domenico Cassini, die aan het observatorium in Parijs verbonden is, en hij wordt ook

uitgenodigd voor gespreksavonden in het huis van de bekende theoloog en filosoof Antoine Arnauld. Daar slaagt hij er zelfs in om contact te leggen met de machtige minister van Financiën en Economie Jean Baptiste Colbert.

In die tijd is in Parijs juist de filosofie van René Descartes populair. De aanhangers van Descartes delen de wereld streng dualistisch in geest en materie in, ze interpreteren dieren als kunstmatige automaten. Ondanks hun complexiteit zijn dierlijke levende wezens volgens hen fundamenteel niet te onderscheiden van een uurwerk of een waterpomp. In het algemeen loopt het culturele en wetenschappelijke Parijs warm voor automaten en machines. Die duiken steeds meer op in het alledaagse leven, als speelgoedautomaten in aristocratische kinderkamers, als belegeringsapparaten bij het leger, als speelklokken met bewegende figuren aan het hof of als hydraulische orgels in de kerk. Instrumentenmakers knutselen aan robots die in staat zijn te lopen. Op het toneel worden stukken met bewegende apparaten opgevoerd, in dezelfde straat als die van Leibniz woont Alexandre de Rieux, markies van Sourdéac, een invloedrijke compagnon en vurig aanhanger van het *Maschinentheater*.

Ook Leibniz, die in Parijs de nalatenschap van Descartes zal onderzoeken, wordt gefascineerd door die wereld van automaten, maar vat de natuur en het leven, anders dan de cartesianen, niet op als gecompliceerde machines. Bewustzijn en geest ziet hij helemaal niet als exclusieve eigenschappen van de mens, ze zijn overal in de natuur voorhanden, zij het in verschillende gradaties. Dat bedoelt Leibniz als hij zegt dat de hele wereld door en door bezielde is. Zelfs piepkleine wezens als vlooien en vliegen zijn volgens hem geen ongevoelige automaten, maar beschikken over waarnemingsvermogen en bewustzijn, alleen in heel eenvoudige, rudimentaire vorm. Moderne neurobiologen

geven Leibniz gelijk. Experimenten met geïmplanteerde elektroden tonen aan dat kamervliegen over elementaire cognitieve vaardigheden en een primitieve vorm van oplettendheid beschikken. Vliegen mogen dan ook voor Leibniz lastige wezens zijn, maar anders dan de cartesiaanse filosofen beschouwt hij zijn concurrenten inzake zijn geliefde suiker niet als louter vliegende machines.

Dromen van de grote stad

‘Zijn nachtelijke slaap wordt niet onderbroken,’ schrijft Leibniz over zichzelf.⁵ Zo’n slaapgewoonte is in de zeventiende eeuw nogal ongebruikelijk, omdat veel mensen ’s nachts een of meer waakperiodes inlassen.⁶ De meeste Europeanen slapen niet acht uur aan één stuk door, maar in etappes. Na een eerste periode van drie tot vier uur volgt er meestal een slaappauze van twee tot drie uur, voordat ze voor de tweede slaap tot aan de ochtend hun hoofd op het kussen vlijen. De waakperiode wordt benut voor bidden, lezen, amoureuze ontspanning of een gesprek; sommigen verlaten zelfs hun slaapkamer om burens te bezoeken. Leibniz daarentegen heeft aan dergelijke activiteiten geen behoefte en geniet liever van zijn nachtrust en zijn dromen. Wat hij in de nacht van 28 op 29 oktober 1675 gedroomd heeft weten we niet. Maar dromen spelen in zijn wereldvisie een belangrijke rol. Ze dienen als bewijs dat de mechanistische natuuropvatting van de cartesianen ook op dit punt geen hout snijdt. Want de mens beschikt niet alleen over een bewustzijn als hij wakker is; in de slapende en dromende mens zijn al evenzeer onmerkbare bewustzijnsactiviteiten gaande. Dat wij in de slaap dromen als reëel zien, legt Leibniz met behulp van een anekdote over de droom van een oosterse kalief uit in een brief aan zijn vriend,

de in Parijs wonende geleerde Simon Foucher.⁷ Want anno 1675 bestaat er in Europa geen betere plek voor dergelijke droomverhalen uit de cultuur van de halvemaaan dan de hoofdstad van Frankrijk. In dat jaar haalt de oriëntalist Pétis de la Croix de eveneens als labyrintische droomvertelling geschreven sprookjesverzameling *Duizend-en-een-nacht* voor het eerst naar Europa en begint die in Parijs in het Frans te vertalen.

Zijn jaren in Parijs worden tot de vruchtbaarste in het leven van Leibniz gerekend; via brieven en met behulp van zijn al bestaande contacten bouwt hij stelselmatig een netwerk van geleerden in heel Europa op. De stad wordt een openbaring voor hem, hij barst als het ware van de ideeën, werkt tegelijkertijd aan zeer verschillende projecten en raakt af en toe werkelijk in een koortsige onderzoeksroes. Het spectrum van zijn universeel wetenschappelijke interesses is praktisch onbegrensd. De actieradius van zijn activiteiten omvat – naast veel andere dingen – bijvoorbeeld theologische problemen als de strijd tussen katholieken, protestanten en gereformeerden om de leer van het avondmaal (eucharistie), en filosofische vragen over vrijheid, moraal of de structuur van de wereld. Daar komt een adembenemend weids panorama van natuurwetenschappelijke en medische onderwerpen bij, waaronder natuurkundige experimenten met stuwkracht, elasticiteit of statica, onderzoek naar anatomie en geneeskunde, proeven met hydrometers, chemische substanties of filtreertoestellen om zeewater te ontzouten. Zelfs curieuze dingen als een schrijfproef met de voeten door een vrouw zonder armen wekken zijn nieuwsgierigheid.⁸

Leibniz droomt van een betrekking in Parijs – het liefst bij de Académie des sciences. Ondanks zijn verwoede pogingen is hem dat op 29 oktober 1675 nog steeds niet gelukt, hoewel hij in korte tijd vloeiend Frans heeft geleerd. Maar de Franse hoofd-

stad met haar vele briljante geesten blijft een moeilijk te veroveren terrein voor een ambitieuze jonge intellectueel. 'Parijs is een plaats waar het moeilijk is zich te onderscheiden: je vindt er de kundigste mensen van onze tijd en alle soorten wetenschappen, je moet hard werken en hebt wat doorzettingsvermogen nodig om je een reputatie te verschaffen.'⁹ Aan beide zaken (werklust en onverzettelijkheid) ontbreekt het hem zeker niet.

Naast al zijn wetenschappelijk werk houdt hij ook nog tijd over om aan het culturele en sociale leven deel te nemen. Hij beleeft aan Molières toneelstukken evenveel afleiding en plezier als aan het Théâtre du Marais. Hij is bovendien geïnteresseerd in de saloncultuur. Het staat niet vast of hij ook de legendarische Société du Samedi van Madeleine de Scudéry, met wie hij later zal corresponderen, heeft bezocht. Leibniz is geen zonderling, hoewel hij naar eigen zeggen de voorkeur geeft aan lezen en eenzaam denken. Hij beschrijft zichzelf weliswaar als weinig imposant, met een meestal bleek gezicht en koude handen en vingers, die in vergelijking met zijn verder knokige lichaam veel te lang zijn. Desondanks voelt hij zich in gezelschap op zijn gemak en hij weet de mensen zelfs, zoals hij meent, 'redelijk aangenaam te vermaken'. Hij heeft meer plezier in 'komische en vrolijke gesprekken dan in spel en tijdverdrijf waar lichamelijke beweging aan te pas komt'.¹⁰ Alles, als er maar geen beweging aan te pas hoeft te komen. Het aan het hof zo geliefde blinde-mannetje-spelen zal hem even weinig hebben kunnen bekoren als de barokke gezelschapsdansen courante, gigue of sarabande. En als stevig drinkende hoveling, dat weet Leibniz maar al te goed, zou hij geen goed figuur slaan, daarom mengt hij tijdens lange feesten liever veel water door zijn wijn.